

БОЯН ВЪЛЧЕВ

**ПЕТКО СЛАВЕЙКОВ –
ПРЪВ ИСТОРИК НА СЪВРЕМЕННИЯ НИ КНИЖОВЕН ЕЗИК***

Boian Valtchev

PETKO SLAVEYKOV – THE FIRST HISTORIAN OF THE MODERN BULGARIAN LITERARY LANGUAGE

Except for being writer, teacher, editor, publicist, publisher and politician, Petko Slaveykov is also the first historian of the Bulgarian literary language. In one of his articles from 1883 (which is not easily accessible and known) he reviews the development of the Bulgarian literary language during the Bulgarian Revival. A very important fact is that the author talks about the processes and phenomena as a direct observer and participant.

Петко Славейков¹ е сред емблематичните фигури на Българското възрождане. Животът и дейността му са описвани и анализирани по различни поводи и с разнообразни цели, а много от произведенията му са сред най-високите постижения на българската литература и публицистика и са пуснали здрави корени в народната памет. Когато се изброяват и изучават заслугите му към културното и просветното развитие на българския народ през 19. век, незаслужено е останал в сянка един от неговите най-самобитни филологически приноси: в една своя неголяма статия със заглавие *Нещо по българский язык*² той е направил първия по-цялостен и системен преглед на развитието на съвременния български книжовен език. Тази статия е публикувана в годишния отчет за 1882 г. на Пловдивската реална гимназия, където по това време народният поет е учителствал.

Статията *Нещо по българский язык*, датирана с „22 Юний 1883 г.“, е интересна по различни причини. Едно от най-важните й достойнства е фактът, че нейният автор сам е бил пряк наблюдател на протичащите процеси и активен участник в тях. Когато се проследяват множество от по-сетнешните проучвания, свързани със създаването и изграждането на съвременния ни книжовен език, се вижда, че повечето от постановките на Петко Славейков са възприети и потвърдени от нашите учени филолози в края на 19. и през 20. век, макар и това в повечето случаи е останало неотбелязано. На това място заслужава да се посочи например незавършената студия на Александър Теодоров-Балан

* Статията е публикувана в сборника „Езиковедски изследвания в чест на чл.-кор. проф. д-р Тодор Бояджиев, ...“ (Съст. Б. Вълчев и др., София, 2009, стр. 254–262).

¹ Петко Славейков (1827–1895) е роден в Търново. Отначало се учи в килийните училища в родния си град, в Трявна, Габрово, Дряново и Преображенския манастир. Петнайсетгодишен става ученик в Свищов, където според едни сведения негов учител е бил Емануил Васкидович, а според други – Христаки Павлович. След като през 1843 г. напуска Свищов, става учител в Търново, а след това в Килифарево, Бяла, Пиперково, Ловеч, Враца, Трявна, Ески Джумая (Търговище) и Варна. През 1864 г. се установява в Цариград, където заедно с Албърт Лонг и Елиас Ригс редактира българския превод на Библията. После отново учителства и започва журналистическа и издателска дейност. Той е издател и редактор на вестниците *Гайда* и *Македония* и на списанията *Пчелица*, *Ружица*, *Звънчатий глумчо*, *Костурка* и *Читалище*. Известно втеме учителства в Одрин и Стара Загора, където по време на Априлското въстание е арестуван. След Освобождението е сред най-изтъкнатите политически дейци и общественици: като водач на либералите е бил народен представител и председател на Народното събрание, както и министър на просвещението и на вътрешните работи, за кратко време отново става учител – този път в Пловдивската реална гимназия, и с различна продължителност издава и редактира вестниците *Независимост*, *Търновска конституция*, *Истина*, *Софийски дневник* и *Правда*.

² Нещо за българский языкъ. – Във: *Втори годишен отчет на Реалната гимназия в Пловдив*. Пловдив, 1883, стр. 5–15.

„Към историята на българския език“ от 1890 г. В нея още в самото начало се споменава статията на Петко Славейков, но са й посветени само няколко реда. При подробен оглед се вижда, че Балан следва от много близо линията, начертана от Славейков, като я допълва със свои разсъждения и изследователски резултати и я насища с разнообразни примери. Тук непременно трябва да се посочи и фактът, че Балан е роден през 1859 г., т.е. в последните десетилетия на Българското възрождане, и прекарва ученическите си години извън България, т.е. не е пряк свидетел дори и на заключителната фаза от предосвобожденската история на книжовния ни език. Затова е естествено той да се позовава на очевидеца и прекия участник Славейков, когато 6–7 години по-късно пише посочената си студия. Чрез нея той допринася да се установи една представа, която и до днес се приема за валидна, като е претърпяла само слаби модификации. От особено значение е формулирането на схемата на книжовноезиковите школи от втората и третата четвърт на 19. век. Постановките на Славейков, повторени от Балан, се налагат като несъмнена основа на редица по-сетнешни изследвания – напр. на Б. Цонев, Ст. Младенов, Л. Андрейчин, Р. Русинов, Хр. Първев и т.н.

Статията си П. Славейков започва с кратък увод, в който са разгледани базисни понятия на науката за езика. Това (както и изданието, в което е поместена) показва, че е пряко адресирана към учениците. Тук се намират такива мисли, като „Языкът е главното очертание на която и да е народност и пръв белег, по който народ от народ се различа.“; „Науката за кой да е език се казва граматика (от *γραμματα* – писмена или слова).“; „Когато се разглежда сегашното състояние на един език, трябва да се знае и миналото му, за да се зема в помощ, когато без него не може да се обясни сегашното, както трябва.“ (5)³. Следва един раздел, отбелязан с „I“ – *За буквите и писателите*. При цялостния прочит на статията се вижда, че няма последващи номерирания, което показва, че Славейков сигурно е имал намерение да допише и разшири статията си, което обаче не е направил. Към подобно заключение води и едно изказване в края, което ще спомена по-долу. След увода авторът пестеливо и схематично е открехнал завесата към Средновековието, когато „българите наченали да пишат по языкът си нящо преди хиляда годин“ (6). Този „излет“ в далечното минало на книжовността у нас обаче е композиционен подстъп към по-съществената част – разказа за новия български език. Особено е акцентувано на „паданието на черковната самостоятелност“ през 15. в., поради което „нямало кой да поддържа свързка някаква между старата и нова писменост“ и затова „говорний язык си останал своеглав, разпадал се или се развалил своеобразно под влиянието на съвсем не литературни посоки“, а това довело и до „безграмотност“ (7–8). След векове се стига до „появението на печатните черковни книги“, които „свършено сбили с тълк нашите невежи преписовачи, които престанали вече да се водят и управят по старите ръкописи, а повлекли се свършено по печатните, които не бяха вече чисто български. [...] Така през миналото столетие [т.е. през 18. в.] българските звукове се изгубили съвсем от азбуката, а останали само в устата на безкнижните българи“ (8). На първо място сред ръкописите от това време Славейков посочва Паисиевата история, но споменава и дамаскините преди нея. „Отец Паисиевата История, българска наистина и по български уж писана, в отношение на языка не беше освен смесица на български със славянски, или, по-добре, с руски; тя беше образец на онзи макаронически език, наречен Славяноболгарский, който се пишеше с руските букви и по руско произношение“ (8). Дамаскините, напротив, „се виждаха да се придържат по-близу до народният язык, ако и да беше азбуката им оклоцана и недостаточна. [...] Членовете, отличителната тая чърта на новий българский язык, се

³ Така се отбелязва страницата, където се намира цитатът в оригиналното издание.

отбягваха у отца Паисия, когато у дамаскините се виждаха на мястото си“ (8). Така се слага началото на две различни школи за българския език: „на отца Паисия подражаваха по-учените уж калугери писатели, начитаните на печатни черковни книги по руски изговор, а на дамаскините подражаваха бялото духовенство, занаятчиите и търговците, които знаяли да записват по български“ (8–9). По първата линия Славейков нарежда Софроний Врачански, К. Фотинов, Хр. Павлович и др., а по втората линия – Й. Кърчовски, П. Берон, А. Кипиловски, П. Сапунов, Р. Попович и др.⁴

С по няколко думи Славейков споменава В. Караджич и Ю. Венелин, като изтъква, че техните възгледи (противоположни според него) не са останали без последствия сред българските книжовници. Няколко реда са отделени и на първите граматика – граматиките на Неофит Бозвели, на Неофит Рилски и на Хр. Павлович, като е изтъкнато сравнителното единство на възгледите им: „те се придържали у един среден път измежду двете поименовани направления, като приемали членовете в писмений език, но допущали употребението и на някои падежи“ (10). Отбелязана е и промяната на възгледите на Хр. Павлович във второто издание на граматиката. Много е възможно П. Славейков да не е виждал граматиката на Неофит Бозвели и Е. Васкидович (третата част на *Славенобългарско детоводство*) – всъщност това е първоизлязлата българска граматика – и второто издание на граматиката на Х. Павлович, тъй като е сбъркал и двете години на издаването им, а може би просто е цитирал по памет.

В почти цялото изложение представите за книжовния език се свързват последователно с писмената реч и изява. Това впрочем се наблюдава у всички възрожденци и у мнозина от изследователите на историята на книжовния език чак до наши дни. Проблемите се търсят в липсата на единство в записването и в писаното слово, а първопричината – разнообразието на устната реч – остава по-скоро встрани от вниманието. Славейков почти навсякъде говори за писане и отделя доста място за обяснения във връзка с буквите и правописа, а не извежда като основен проблем разнообразието на диалектите и произтичащата от това липса на единство в устния облик на книжовния език. Дори тогава например, когато говори за различно употребяваните членни морфемии, той отбелязва явлението пак във връзка единствено с писмената реч.

Както трябва да се очаква, дългогодишният учител Петко Славейков обръща особено внимание на ролята на училището в изграждането на книжовния език. Той не пропуска да отбележи, че към средата на 19. в. гръцкото училище все повече загубва значение и на негово място укрепва позиции българското учебно дело. Русия също отваря широко вратите на своите учебни заведения за български младежи. Откриването и издаването на някои старобългарски паметници довежда до ясното разграничаване на старобългарския от черковнославянския език. Това става причина в книжовната реч да се търсят новобългарските наследници на старите звукове и да се изоставят руските (черковнославянските) фонетични облици. Изучаването пък на живите паметници (песни, приказки, пословици, поговорки и т.н.) допринася за установяването на по-голяма системност в писмената реч на интелигенцията.

Славейков не пропуска да отбележи появата на една от значителните фигури на Българското възраждане – Иван Богоров. Коментарите около неговото дело обаче в

⁴ Редица по-сетнешни изследвачи очертават три направления. Най-новите научни виждания отново „се връщат“ на класификацията на Петко Славейков, вж. Г. Венедиктов. За основните направления в нормализацията на съвременния български книжовен език в началния стадий на формирането му. – В: *Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Исторически развой на българския език, т. 1.* София, 1983, стр. 328–344; К. Босилков. *Кратка история на българския книжовен език.* Сегед, 1986, стр. 78; Б. Вълчев. Граматиките и книжовноезиковите школи през 20-те – 40-те години на 19. век. – В: *Годишник на Софийския университет. Факултет по славянски филологии. Книга 1: Езикознание.* Т. 88. София, 1995, стр. 79–154, и др.

голяма степен противоречат на реалната роля, която той играе в историята на книжовния ни език. Славейков високо оценява превода на географията, който Богоров издава през 1842 г., но посочва, че след това той „се отклонява няколко от този път и на 1844 г. издаде своята „Първичка българска граматика“, но в този си отбив той не намери освен малцина последователи, па и сам той не се задържа на него“ (12). Неодобрителното отношение, което прозира тук, показва пристрастията на автора и в общи линии не се потвърждава от повечето съвременници, както и от изследователите.

От този момент нататък Петко Славейков наблюдава напълно съзнателно фигурите на „шахматната дъска“ на българския обществен и културен живот и техните „ходове“ – сам той една от тези фигури. Преминал през школата на старите учители, макар едва 18-годишен, той вече е учител, носи отговорността за формирането на следващото поколение и се намесва в изграждането на книжовния ни език. Започнал собственото си образование в килийното училище и завършил накрая в Свищовското класно училище, Славейков от „първа“ ръка преживява преобразованията, които настават в областта на българската просвета и в целия живот на народа ни. За явленията в книжовния език той може да говори не само въз основа на прочетеното и разказаното от другите, а именно като пряк участник и сътворец на тази история. След критичните оценки за И. Богоров П. Славейков се изказва хвалебствено за Иларион Макариополски, който „първ поразясни на българите как да се приложи правописанието на старобългарският език в новобългарският“ (12). Също такава положителна оценка получава и виждането на Г. Кръстевич. Тази линия пък се прилага практически и в училището от Н. Геров и Н. Михайловски. Ето така българската писмена култура тръгва по пътя на т.нар. „етимологическо или историческо правописание“, което се опитва да държи сметка както за старината, така и за съвременното състояние. Славейков вижда как съвсем скоро се очертават две школи: Пловдивска и Търновска. „Едните искаха да се спази етимологическото начало в пълне там, дето е възможно според състоянието на сегашния език, а другите – да се спази то колкото е възможно в корените, а в окончанията, като подлежащи на изменение повеч, да се попусти донейде фонетическото начало...“ (12–13). По правописен показател българските земи се разделят на две – на север Н. Михайловски, а на юг Н. Геров биват последвани от учениците си. Тези две платформи намират в последствие своето описание в граматиките на И. Момчилов и на Й. Груев (тук П. Славейков отново е сгрешил годината на издаването).

Не само тези едри шрихи върху картината на българската книжовноезикова практика ни е оставил П. Славейков. Той е отделил място и за своеобразни модели, които стоят встрани от тези преобладаващи направления, напр. на И. Добрович. П. Славейков споделя и личния си опит: през 1864 г. той поема във в. *Гайда* пътя на „естественото правописание“, но скоро вижда произтичащите от това проблеми и се връща към постановките на Пловдивската школа, към които се придържа не само в превода на Светото писание, но и по-нататък.

До 1870 г. според П. Славейков надделява Пловдивската школа, подкрепяна от възпитаниците на руски училища, които там са изучавали етимология и затова „знаяха по-добре етимологически българският език“ (13). Оттук нататък обаче народният поет вижда повратен момент в историята на писмения език и определя положението като хаос. Върху българския език започват да оказват влияние различни нови идеи и тенденции, например Белградската школа, както той я нарича, където фонетическото начало вече е взело връх. Споменато е и едно от следствията – появата на граматиката на Н. Първанов, която според автора явно е водораздела между сравнително установения и наложил се правопис на Пловдивската и Търновската школа, които според него не са в ярко единоборство, а по-скоро са нюанси на едно и също състояние, и модерната вълна, водеща до малко или повече скъсване с тази

традиция. Интересното е, че Славейков нарежда и проекта на М. Дринов сред останалите нови явления, без да го откроява. Опитът на председателя на БКД да примири етимологическото и фонетическото начало стои близо до представите на Търновската школа, но според Славейков той е отишъл „по-далеч и от Михайловски“ (14). Цялата ситуация е определена като безпътица.

Междувременно идва Освободителната война и „Българският език се възведе в официалност“ (14). Това важно събитие в живота на нацията предизвиква и промени в книжовноезиковата практика. Сега вече Славейков заговаря като държавник и отбелязва една от важните страни на правописа, който „трябва да поддържа единството на народа барем от таз страна“ (14). Тук той посочва една особеност, която на него – като на очевидец – му прави особено силно впечатление: разпаднали са се старите структури (а с това и разделението на хората по признака „грамотност“) и „нуждата от чиновници, учители, писатели и писачи извади на лице колкото се може повече неукни писачи, писатели и учители“ (14). Така хаосът, започнал според Славейков в началото на 70-те години, се засилва многократно: „В канцелариите и училищата е цяла вавилония, във вестниците и новите книги тоже“ (15). На народния поет правят особено впечатление многобройните нови явления в езика, които силно го смущават: „В езикът нахлуха хиляди чужди думи, принесли са се ужасающа неизправности и несвойствености и така отива от ден в ден към по-голяма бъркотия и неразбория“ (15). След гигантския скок в българското обществено развитие, който се осъществява при Освобождението, на сцената излизат нови обществени сили. Голяма част от предосвободенските първенци „потъват“ и престават да имат значение, а с това се заличават и много от дотогавашните ценности. П. Славейков, макар и либерал по убеждения, не може да приеме това рухване на „състоянието на Българският език, на който близу един век от как е взело да се пише“ (15). Сега вече проличава една поширока представа за книжовния език: ако дотук се изтъкваше винаги „правописанието“ и писмената реч, на това място народният поет извежда на преден план „езика“. Това е важно, защото правенето на разлика между писмена и устна реч не е особено характерно за разбиранията на възрожденците, а още по-малко представата, че това са две страни на едно и също нещо. В последния абзац на статията си П. Славейков обещава „в друг отдел на статията си... да направи кратък един очерък за сегашното състояние на живия Българският език – така, както се говори той в по-главните центрове на нашето поцепано и покъсано отечество“ (15). За съжаление това обещание е останало изпълнено. Повлечен от бурните обществени промени и събития, П. Славейков не е дописал статията си и не е изложил заключението си и собственото си мнение върху езика въобще и „как приляга или как би било по-добре да се пише той“ (15). Все пак последните редове обобщават неговата представа, че „новият наш език може да бъде видоизменен от стария и във формите, а донейде и в звуковете, но той трябва да съхрани общата си основа, ако искаме да имаме общ литературен език, към което сме длъжни и да се стремим за много и много причини“ (15). Тук явно отново са объркани пластовете – говори се за езика, а се мисли само през филтъра на правописа и писането изобщо. Тази особеност е характерна не само за Възраждането, но в много случаи и до наши дни.

Статията на П. Славейков е първият опит да се опише – макар и само очерково – историята на новобългарския книжовен език. Особено важно е това, че авторът сам е съпреживял важни етапи от това развитие и говори за тях от гледището на пряк свидетел. Това положение крие в себе си и някои страни, отразяващи се неблагоприятно: сам изкушен в езика и филологията, авторът не може да се отстрани от собствените си пристрастия. Много от описаните явления са представлявали дразнител, срещу който той е реагирал активно през изминалите десетилетия. Затова на много

места се усеща собственото му оценъчно отношение. В тази малка статия ясно се вижда, че историята става история, когато след описваните събития измине време и се заличат много от подробностите. Във всеки случай трябва и да се изтъкне, че в нея са набелязани най-важните опорни точки в историята на изграждането на книжовния ни език през Възраждането. В статията не са дадени никакви примери. Авторът се е стремил да представи случилото и случващото се като разказ, който да бъде възприет в голямата си част като спомени и лично отношение към описваните събития. Никъде не се усеща желанието за създаване на научен труд. По-скоро е направен опит за подстъп към следващата крачка – даване на становище за уреждане на актуалното състояние в българския правопис, книжовен език, училище и общество. Сигурно това намерение е било и първопричината за написването на статията. Не бива да забравяме, че Петко Славейков никога не е бил безпристрастен към съдбата на народа, а езикът винаги е бил негово оръжие и средство за съществуване. Особено интересно от днешна гледна точка е това, че Петко Славейков ни е оставил свидетелство за засилената чувствителност и безпокойството на обществото за състоянието на езика в обстановката на преломни събития, които пък са предизвикани от агресивно настъпващи промени. Не може да не забележим сходството в тогавашната и сегашната ситуация и еднотипността на реакциите на обществото.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Арнаулов, М. *Петко Рачев Славейков (1827–1895)*. София, 1927.
- Босилков, К. *Кратка история на българския книжовен език*. Сегед, 1986.
- Венедиктов, Г. За основните направления в нормализацията на съвременния български книжовен език в началния стадий на формирането му. – В: *Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Исторически развой на българския език, т. 1*. София, 1983, стр. 328–344.
- Вълчев, Б. Граматиките и книжовноезиковите школи през 20-те – 40-те години на 19. век. – В: *Годишник на Софийския университет. Факултет по славянски филологии. Книга 1: Езикознание. Т. 88*. София, 1995, стр. 79–154.
- Динев, П. *Петко Р. Славейков. Творчески път*. София, 1956.
- История на новобългарския книжовен език*. (Отг. ред. Е. Георгиева, Ст. Жерев, В. Станков). София, 1989.
- Македонска, Ц. П.Р.Славейков за развитието на книжовния език. – В: *Български език*, 1952, кн. 1–2, стр. 101–105.
- Македонска, Ц. Отношението на П. Славейков към турцизмите в БКЕ. – В: *Известия на Института за български език*, 1952, кн. 2, стр. 223–225.
- Македонска, Ц. П. Р. Славейков като лексикограф. – В: *Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски*. София, 1960, стр. 327–344.
- Македонска, Ц. Народно-разговорна лексика и фразеология в творчеството на П. Р. Славейков. – В: *Известия на Института за български език*, 1967, кн. 13, стр. 71–121.
- Пенев, Б. П. Р. Славейков. – В: *История на новата българска литература, т. 4*. София, 1936, стр. 428–626.
- (Поп)Василев, Ст. За някои черти на езика на Петко Славейков. – В: *Известия на Института за български език*, 1954, кн. 2, стр. 177–186.
- (Поп)Василев, Ст. Петко Рачов Славейков. – В: *Строители на родната реч, кн. 1*. София, 1954, стр. 7–20.
- Иванова, К. Петко Славейков. – В: *Строители и ревнителите на родния език. Пантеон*. София, 1982, стр. 227–233.
- Попов, К. Петко Р. Славейков и българският книжовен език. – В: *Сборник в чест на акад. Ал. Теодоров-Балан по случай 95-ата му годишнина*. София, 1955, стр. 339–344.
- Петко Р. Славейков. 1827–1895. Био-библиография*. София, 1979.
- Русинов, Р. *Учебник по история на новобългарския книжовен език*. София, 1980.
- Теодоров (-Балан), Ал. Към историята на българския език. *Български книжовен език и правопис*. – В: *Периодическо списание*, 1890, кн. XXXII–XXXIII, стр. 242–286; кн. XXXIV, стр. 511–542.
- Речник на българската литература, т. 3*. София, 1982, стр. 289–297.